

**Escape from Utopia:
Searching for an
Option**

IEȘIREA DIN UTOPIE: PREMISE PENTRU O OPȚIUNE

LAZĂR VLĂSCLEANU

Today, Europe is emerging on the historical scene with new hopes and new possible configurations.

Some of the latter are already known to us; others remain to be identified, may be anticipated. In any case, they capture our imagination and activate our choices of action. It would, however, be naive to believe that the future is linear, following a pre-established and self-acting course, while we, the actors, find ourselves merely in an imaginary point, more or less detached by the present, in which we contemplate the booms that are in any case to come.

The truth is that, when escaping from Utopia, the future cannot be anything else but the product, still uncertain for the time being, of tensions transmitted from the past and of aspirations which, we hope, will compel recognition through an active pessimism.

In termenii generali ai istoriei, orice societate - și cu atât mai mult cea modernă - este în tranziție, adică implică schimbarea în însuși modul său de a exista. Este de ajuns ca într-o perioadă a timpului istoric de durată mai lungă sau mai scurtă o societate să ignore temeiurile și necesitățile schimbării pentru ca varietatea și presiunea problemelor cu care se confruntă să crească vertiginos.

Există însă diverse tipuri de schimbări care își pun amprenta asupra modului de configurație - și, implicit, de analiză - a tranziției. De exemplu, în funcție de aria socială în care se realizează, schimbările sociale pot fi *monosectoriale*, *intersectoriale* sau *globale*, fiecare asociate cu tranziții corespunzătoare. De asemenea, în funcție de modul de organizare a producției sau de caracteristicile tehnologiilor dezvoltate și aplicate, pot fi distinse alte tipuri de schimbări. Istoricul francez F. Braudel a distins între diferite forme și entități în care se produc schimbările în relație cu perioadele de timp istoric care le corespund, facilitând astfel focalizarea analizei pe evenimente (schimbări cu durată scurtă, de regulă monosectoriale), conjuncturi (schimbări cu durată medie care implică evenimente complexe intersectoriale) sau structuri (schimbări cu durată lungă, transectoriale sau globale).

Totuși, dincolo de aceste tipologii, teoretic relevante, există perioade de scurtă durată în istoria umanității când schimbările depășesc cu mult așteptările oamenilor obișnuiți și chiar ale actorilor sau agenților sociali direct implicați în producerea lor. O astfel de perioadă este, fără nici un dubiu, deceniul actual din

secolul XX, când schimbările s-au dovedit a fi globale și radicale în termeni politici, economici și ideologici, geopolitici și sociali, influențând destinele a milioane de oameni, raporturile dintre superputeri și dintre toate țările, dar mai ales dintre cele europene. Este perioada inițiată de revoluțiile mai mult sau mai puțin pașnice, de o durată mai lungă sau mai scurtă, care au dus la prăbușirea regimurilor comuniste din țările Europei de Est și Centrale, la erodarea și treptata înlăturare a întregului eșafodaj al organizării lor în uniuni politice, economice sau militare, la dezagregarea Uniunii Sovietice, la reparația Germaniei ca stat unitar, la un nou stadiu în istoria Uniunii Europene etc. În termenii lui F. Braudel, "evenimentele" politice de tipul revoluțiilor sau revoltelor populare, care au înălțat regimurile comuniste din țările Europei Centrale și de Răsărit, sau de tipul "imploziei statale" din Italia, au condus sau conduc la configurația unei noi "conjuncturi" istorice naționale și europene care ar putea genera o nouă "structură", transsectorială sau globală. Am intrat astfel într-o nouă perioadă istorică, una de tranziție, caracterizată prin schimbări structurale cu o largă amplitudine. Nu este vorba pur și simplu de producerea unor schimbări în interiorul structurilor preexistente de organizare socială, ci de o *tranzitie globală* care implică atât schimbarea regimurilor politice, structurilor sociale și culturale, a modurilor de organizare social-economică națională, cât și tranzitia Europei înseși spre o nouă configurație.

Astăzi, într-adevăr, Europa se instituie pe scena istoriei cu noi speranțe și noi configurații posibile. Unele ne sunt deja cunoscute, altele rămân să fie identificate, poate anticipate, oricum ele ne captează imaginația și ne animă acțiunile. Ar fi, totuși, o naivitate să se credă că viitorul este linear, înscriș pe o cale prestabilită și auto-realizatoare, noi, actorii, situându-ne doar pe un punct imaginar, mai mult sau mai puțin

detașat de prezent, pentru a contempla binefacerile ce oricum vor apărea. Din contră, trebuie spus că viitorul nu va fi altceva decât un produs, deocamdată încă incert, al unor tensiuni și crize pe care trecutul le-a transmis și al unor aspirații diverse și contradictorii care să speriem că se vor aduna într-un flux unitar. Cum ar spune A. Minc, ne-am despărțit de un trecut al certitudinilor aflate sub semnul amenințării perpetue a unui conflict major între blocuri izolate militar și ideologic, dar cu riscuri controlate, intrând într-o lume a incertitudinilor, a multiplicării tensiunilor, crizelor și riscurilor, eliberată însă de amenințarea unui conflict major iminent.

Dictatura Utopiei

Sfârșitul celui de-al doilea război mondial ne-a lăsat o Europă divizată în care tensiunile n-au început nici un moment să crească. Și atunci când au existat perioade de "relaxare", ele n-au făcut decât să potențeze conștiința divizării, întrucât apăreau cu și mai mare pregnanță diferențele. De o parte Europa Occidentală cu valorile și realizările considerate ca autentic europene, de cealaltă parte Europa Centrală și de Est ocupată de construcția unei societăți ce se autoîntitula comunistă sau socialistă. Și una, și cealaltă s-au bazat pe tradiții valorice și ideologice de descendență europeană. Numai că prima a optat pentru un tip de democrație și o strategie a dezvoltării în care continuitatea și adaptarea novatoare permanentă au fost cadre de referință fundamentală, pe când a doua a alergat după sau a fost în mare parte forțată să instituie la putere și să aplique o mare Utopie. Poate că inițial fervoreala aderenței la Utopie a dominat imaginația și acțiunea unor oameni și n-am fi tentați să judecăm acum cu aspreme buna lor credință de atunci. Totuși, istoria nu permite ignorarea faptului că modelul societal de tip marxist-comunist, sprijinit pe o Utopie căreia nu-i

IEȘIREA DIN UTOPIE: PREMISE PENTRU O OPȚIUNE

lipseau simbolurile de atracție populistă, a implicat cu necesitate, încă de la început, dictatura ca mod de exercitare a puterii în societate. Și nu era o dictatură între altele, ci una pe care I.V. Stalin o exercitase cu ceea mai aspră cruzime, ucigătoare în Uniunea Sovietică de-a lungul a circa trei decenii, pentru că după al doilea război mondial să o extindă prin ocupație militară și cu sprijinul unor forțe naționale, care de fapt erau internaționalizate prin Comintern sau Internaționala Comunistă, și în alte state europene rapid satelitizate. O astfel de dictatură își promulgase propriile fundamente sub semnul necesității construcției "noii societăți" pe baza luptei de clasă care implica distrugerea unor clase sau categorii sociale în vederea menținerii prin forță a altora. Durata dictaturii era și etapizată istoric. În prima fază a trebuit să apară un stat al dictaturii proletare care înălțătura "societatea civilă" preexistentă; a urmat apoi o perioadă de consolidare a "statului democrației sociale" în care rolul conducător il avea "partidul unic al clasei muncitoare"; în sfârșit, istoria ar fi consemnat dispariția diferențelor dintre clasele sociale și, odată cu aceasta, dispariția partidului și a statului, înlocuite de o societate a autoguvernării.

Etapizările astfel instituite schematic îi erau intrinsece două elemente opuse: de o parte, realitatea dureroasă a permanentei lupte de clasă și a funcționării aparatului dictatorial, de altă parte, simbolurile unei idealități a participării autoguvernatoare mereu amâname dar și mereu invocate pentru a menține treze speranțe proiectate într-un viitor al fericirii absolute. Realitatea crudă era produsă în numele unei utopii transcendentice a cărei așteptare trebuia să fie activă și în planul generării și în cel al judecării. Alternativa idealului și cea a realului stau față în față și, deși evidența excluderii reciproce era proeminentă, corelarea lor era tot mai impusă: nimic nu era prea rău în realitatea dictatorială dacă se avea

în vedere binele suprem promis de viitorul Utopiei absolute. În numele acesteia, adevărul era suspendat, memoria istorică distrusă printr-o reconstrucție perpetuă generată de proiecția utopică. Informația era codificată într-un limbaj unic a căruia uniformitate atinsese limitele stereotipiei posibile. Se admiteau numai variațiile din planul de adulare a partidului și, mai ales, a "conducătorului", prin superlativ care se înlanțuiau la nesfârșit. Unitatea tuturor în jurul "UNU"-lui trebuia să fie neechivocă și fermă, totală și permanent probată. Altfel spus, dictatura era totalitară, asociindu-și o birocrație etatizată a controlului extensiv și intensiv și o forță de represiune ce se vroia să fie - și într-adevăr era - omniprezentă. Toate domeniile vieții sociale erau politizate printr-o ideologie a logocrației și minciunii care suspenda memoria istorică a trecutului.

Populația era de fapt stratificată în două categorii: masele și liderii. Primele erau privite exclusiv ca forțe productive. În numele unei raționalități a construcției, ce era și nu se dorea altfel decât ca impersonală ("noua societate", "omul nou" etc.), persoana, individul singular nu era privit decât ca un instrument, ca "forță de muncă". Liderii, la rândul lor, erau stratificați în lideri absoluci, chiar zeificati, și în activiști - "curele de transmisie" ale ordinelor emanate de la centru către mase. Organizarea socială a populației era deci asociată cu o birocrație a planificării, a ținerii conturilor și realizărilor, cu o centralizare a deciziilor și cu un aparat de "activiști" investiți cu funcția de centrifugare a deciziilor. Peste toate trebuia să domnească teroarea serviciilor dictatoriale, exercitată nu numai sau nu neapărat fizic, ci și prin simboluri strecurate în viață de zi cu zi, în toate interstițiile relațiilor instituționale și interindividuale.

Totalitarismul dictatorial viza deci nu numai modul de distribuire a puterii, ci și exercitarea principiilor controlului social de către o plotoră de instituții ale supravegherii permanente și universale.

Dar poate că în toate aceste practici dictatoriale, domeniul cel mai puternic afectat a fost cel al autonomiei instituțiilor și individualităților. În numele coordonării interdependentelor institutionale reale, s-a procedat la centralizarea absolută a deciziilor și la înlăturarea oricărui formă de manifestare a autonomiei. Nici una din instituțiile care, încă de la apariția lor, au fost autonome, nu a mai beneficiat nici măcar de o relativă independență. Mai mult, deasupra lor a fost construită o întreagă filieră de comandă care se implica în administrarea birocratică a oricărei activități. Societatea biocratizată era și funcționa ca o societate totalitară, ca un bloc al mobilizărilor forțate realizate de un centru de comandă discrețională care nu trebuia să dea seama nimănului de nici un act, oricare ar fi fost conținutul sau consecințele.

Utopia absolută era permanent etalată printr-o politizare atotcuprinzătoare, incluzând toate instituțiile, mijloacele și scopurile acestora. Partidul unic dispunea de controlul tuturor și al fiecărei instituții prin "organizații de bază" implantate pretutindeni. El era inițiatorul ritualului de adulare a conducătorului unic și a Utopiei pe care o reprezenta și susținea. Altfel spus, partidul unic era mandatarul ritualismului biocratico-ideologic care trebuia însă să fie absolvit cât mai mult de responsabilitatea neajunsurilor sau nerealizărilor. În virtutea acestei națiuni, biocratismul ritualist de partid era dublat de un biocratism organizational de stat, responsabil de menținerea și evaluarea raționalității tehnico-productive. Ori de câte ori (și de fapt cel mai adesea) apăreau neajunsuri în eficiență productivă, partidul invoca birocrația de stat ca jupiță îspășitor pentru a-și conserva nepărată poziția de promotor al Utopiei.

Nurmai că la confluența celor două birocrații se afla individul real, căruia nu-i rămânea decât șansa de a fi scindat între idealitatea Utopiei mariilor promisiuni și realitatea tot mai crudă a muncii intense și prea puțin recompensate și a lipsurilor tot

mai acute de bunuri și servicii de strictă necesitate pentru viața cotidiană.

Concepția globală a organizării și funcționării societății de tip comunist era centrată pe un principiu al determinismului cauzal total. Originea acestei concepții este de găsit în teoria lui K. Marx, în varianta interpretativă a lui I.V. Stalin. Un inventar al caracteristicilor acestei interpretări nu poate în nici un fel exclude simplificarea exagerată și corelarea strict deterministă a instanțelor sociale teoretic distinse. La nivel societal, cea mai globală distincție se opera între baza economică și suprastructură, rolul determinant, în ultimă instanță, revenind bazei. Mai departe, în fiecare sector social au fost distinse noi componente, ierarhii și determinări, aureolate cu caracteristici de legitimitate ce fundamentau și orientau deciziile politice. Pentru sectorul economic industrial, de exemplu, legea priorităților de dezvoltare fundamenta în mod ineluctabil opțiunile pentru planificarea creării și apoi ale extinderii "industriei grele cu pivotul său industria constructoare de mașini", amânând sine die dezvoltarea industriei bunurilor de consum. Trebuie însă remarcat că "obiectivismul" pozitivist al determinărilor de tipul de mai sus este numai aparent. În fapt, lanțul determinărilor a fost profund inversat: Utopia comunistă a ideilor și instituțiilor suprastructurale a fost aceea care a fundamentat orice opțiune și a călăuzit aplicarea și realizarea ei. Realitatea a fost forțată să urmeze ideile și să se încadreze în Utopie. Când se constatau nereușite, vina era a realității sau a oamenilor care o configurau și nicidem să Utopiei care trebuia să-și conserve "adevărul" fundamental și nechestionabil.

Analiza trebuie să distingă aici două tipuri de iluzii. Prima era o iluzie a înseși Utopiei comuniste, luând forma determinărilor stricte dintre instanțe sociale ierarhic instituite, care erau cu totul inoperante într-un sistem de o asemenea complexitate cum este sistemul social.

IEȘIREA DIN UTOPIE: PREMISE PENTRU O OPȚIUNE

Utopia era aureolată de obiectivismul inevitabilității istorice a propriei realizări, întrucât sensul devenirii istorice ar fi fost propriul ei sens. A fi sau a nu fi în istoria ce va să vină însemna a fi sau a nu fi în Utopie. Revizuirea Utopiei era văzută ca o abatere de la sensul inevitabil al istoriei și de aceea categizarea ei a fost deplină și absolută, implicând pedepsirea oricărei deviații și chiar a eventualelor tentative de reinterpretare. Trecutul stalinismului și poststalinismului aduce destule mărturii în acest sens. A doua iluzie apartinea actorilor sociali individuali, indoctrinați să-și amâne permanent speranțele de mai bine pentru mai târziu. Viața în iluzii proiectate de o Utopie populistă a devenit un mod de a fi ce s-a dovedit treptat și sigur o mare păcăleală istorică.

Treptat însă s-a produs ieșirea din iluzii ca urmare a presiunilor tot mai puternice exercitate de modul real de viață saturat de mult prea multe privațiuni, începând cu lipsa de libertate și terminând cu penuria de pe piață a produselor de strictă necesitate pentru consumul individual. Sistemul a sperat în existența "omului nou" universalizat și identificat cu proiecția în absolutul Utopiei, dar de fapt nu a reușit să producă decât un om deziluzionat care treptat a dobândit conștiința revoltei împotriva Utopiei.

La baza generării unei conștiințe a revoltei și a distanțării față de Utopia comunistă credem că s-au aflat două categorii de factori. În primul rând, au fost cei de tip economic a căror structurare se asocia cu o ierarhizare strictă a comenziilor derivate dintr-o planificare hipercentralizată și o extindere a interdependentelor orizontale dintre organizațiile productive. Este ceea ce a condus la o accentuată ineficiență economică. Pentru un analist al istoriei postbelice a economiei din țările Europei răsăritene este evident faptul că în perioada de început a construcției au fost obținute unele rezultate notabile în activitatea de

industrializare, în producerea unei infrastructuri economice ce prezenta semnele unei distanțări față de trecut. Treptat sistemul a devenit tot mai complex, continuându-se însă aceleași practici de planificare și conducere ca în fazele de început. S-a ajuns astfel într-o situație de blocaj cu o dublă manifestare. Pe de o parte, în lanțul interdependentelor orizontale era suficient ca o unitate productivă importantă să nu-și realizeze obiectivele planificate pentru ca întregul sistem să intre în derivă. Astfel de stări erau de fapt permanente și poate inevitabile într-un sistem complex de interdependențe orizontale între unități productive care nu dispuneau decât de "autonomia" supunerii față de organele de comandă birocratică. Aceasta însemna că interdependentele nu se realizau nicicând integral, dar erau menținute, ba chiar întărite, extinzând ineficiența dintr-o unitate în întregul sistem prin unitățile de comandă. Totodată, unitățile de comandă și planificare nu își realizau nici ele obiectivele de conducere eficientă, justificându-și însă, prin aceleași mecanisme, necesitatea de extindere a controlului birocratic. S-a instituit astfel un cerc al generării vicioase: interdependentele economice ineficiente, produse și menținute de controlul hipercentralizat, conduceau la extinderea și accentuarea tendințelor birocratice care, la rândul lor, măreau intensitatea și extindeau interdependentele, reducând tot mai mult autonomia instituțională. O formulă clară de blocaj birocratico-economic. Pe de altă parte, manifestarea blocajului instituțional se asocia cu o dezangajare individuală tot mai accentuată. Etica muncii a fost înlocuită de corupție și furt. Fiecare persoană căuta o formă sau alta de a se angaja cât mai puțin în producția efectivă și de a beneficia cât mai mult de produse sustrase ilegal din instituție. Treptat a apărut un veritabil folclor al dezangajării individuale și al corupției generalizate, pe fundalul unei piețe de pe care lipseau tot mai multe produse.

Era de notorietate publică, admisă chiar oficial, situația în care pe piața deschisă nu se găseau produse de bază, dar se extindea tot mai mult piața neagră unde puteai găsi aproape orice. A apărut astfel un alt cere al generării vicioase, de data aceasta în planul relațiilor interpersonale: se mima adeziunea la principiile morale oficiale, practicându-se în schimb o corupție care social și poate chiar individual nu avea limite. Controlul burocratic ajunsese să se realizeze numai pe baza recunoașterii tacite a evadării individuale extinse din cadrele instituționale care creau condițiile șantajului. Oricând era posibilă pedeapsa din moment ce evaziunea era cunoscută, dar ea - pedeapsa - nu se aplică decât în rare ocazii pentru a menține încă exercitarea controlului burocratic. La suprafață apărea unitatea în jurul principiilor etale, în profunzimi nu exista decât desconsiderarea oricărui principiu pe care propaganda de partid îl perora. O astfel de scindare a personalității între două lumi care se întrețineau reciproc era totodată sursa unei mari insecurități, pentru că se pierduseră cele mai importante surse ale echilibrului vieții personale și sociale. Germanii revoltei tocmai aici trebuiau identificați și de fapt aici s-au consolidat. Raționalitatea sistemică extinsă nelimitată s-a convertit, treptat și sigur, într-o iraționalitate pe care acum nimic nu pare să-l stăvilească.

A doua categorie de factori generatori ai conștiinței revoltei deriva din tipurile și modurile de manifestare a libertăților individuale. De-a lungul istoriei au fost consacrate și legitimate, consfințite în codexuri morale sau juridice și apărate prin instituții ad-hoc constituite, multiple libertăți și drepturi ale individului în comunitate. Ele oferă posibilități de expresie și asociere liberă, de manifestare neînădită a unei persoane raționale într-o raționalitate socială productivă. Regimurile comuniste fie au eliminat multe dintre libertățile sau drepturile individuale, fie doar le-au consemnat în constituții sau în alte acte normative,

îngrădindu-le însă aplicarea, fie pur și simplu le-au inversat sensurile pentru a crea spațiul de exercitare a dictaturii. Pluralismul de interes și expresie, de asociere și manifestare a fost înlocuit de unicitatea și absolutismul intereselor generale, abstracte, ipostaziate, în care nu există nici o posibilitate de regăsire a persoanei individuale. Mai mult, acestea îi apăreau cel mai adesea ca străine, depărtate de universul real și cotidian de viață, constituindu-se în încă o sursă de alienare socială. Persoana individuală, animată de interese specifice și dormică să se manifeste liber, era cufundată într-o omogenitate masificatoare în care aproape nu era loc pentru expresivitatea individuală. În condiții de concentrare a puterii politice în jurul partidului unic și de predominanță absolută a intereselor generale nediferențiate, a dispărut orice diferență între puterea politică și cea publică, între dreptul public și cel privat, între controlul absolut exercitat de către stat asupra circulației informației și libertatea de expresie a opiniei publice. Societatea civilă a fost practic dezintegrată în numele unei organizări monolitice supercontrolate de puterea politică absolutistă.

Desigur că au existat unele variații în modul de exercitare a puterii politice atât în timp, cât și de la o țară la alta în fostul "bloc socialist". Totuși, trebuie admis că era vorba de simple variații de intensitate și forme de manifestare care nu au afectat deloc esența dictatorială a puterii politice și a regimului totalitar comunist. Impossibilitatea de manifestare liberă a persoanelor individuale sau grupurilor sociale, în condițiile existenței "naturale" a unor interese diverse și a unui individualism inerent, s-a asociat cu o acumulare considerabilă de energie a revoltei. Chiar apatia sau retragerea din social nu erau altceva decât forme de manifestare ale unei revolte potențiale care aștepta doar prilejul și cadrul de activare. Conștiința revoltei era însă în plin proces de formare.

IESIREA DIN UTOPIE: PREMISE PENTRU O OPȚIUNE

Ceea ce a fost blocat în mod fundamental în societățile de tip totalitar, conducându-le pînă la urmă la dezagregare, a fost creativitatea socială. Rolul central în acest proces l-a jucat ideologia comunismului, care s-a interpus ca un ecran opac între realitate și cunoaștere. În fazele de început ale societății comuniste, ideologia oferea răspunsuri la toate problemele. Cunoașterea științifică trebuia reinterpretată, cel puțin la nivelul presupozițiilor sale de bază, din perspectiva dogmelor ideologice. Atunci când acest lucru nu era posibil, domeniul respectiv de cunoaștere era considerat ca "reacționar", expresie a "ideologiei burgheze imperialiste" etc. Sunt prea cunoscute asemenea etichete atribuite ciberneticii sau geneticii și blocajul care a urmat. Fazele dogmatismului absolut au fost urmate de unele "dezghetări", de încercări de facilitare a cercetării științifice, tehnologice și chiar culturale. Totuși, acestea au fost orientate fie selectiv sau nuclear, adică numai către anumite domenii de interes științific deosebit sau de prestigiu internațional incontestabil (industria aero-spatială în Uniunea Sovietică), fie s-au realizat prin manifestări ale imaginariului cultural-artistic în jocuri ale ficționalismului artistic tangent la real. Așa s-a întâmplat că s-au constituit insule ale creațivității, cu produse de înalt nivel, reprezentate de colective de oameni de știință și de scriitori sau artiști. Numai că acestea nu și-au depășit granițele de "insule", potențialul lor fiind uneori chiar diminuat de "marea" conformismului sau dogmatismului înconjurător.

La început de deceniu: în căutarea unui fir al Ariadnei

Este poate firesc ca după înălțarea dictaturii să urmeze o întreagă perioadă de tranziție în care să fie instaurată democrația bazată pe autonomia instituțiilor și

descentralizarea organizării sociale, pe participarea la decizie și responsabilitatea acțiunilor inițiate și realizate, pe pluralismul opțiunilor și libertatea de expresie, pe stimularea creațivității individuale și sociale. Numai că o astfel de tranziție este de un tip cu totul nou. Pe de o parte, ea și-ar ști finalitățile și ar dispune de modelele de referință, care nu ar fi altele decât cele specifice Europei Occidentale și societății nord-americane, cel puțin în articulațiile lor fundamentale. Dar modelele nu pot fi pur și simplu transplantate sau impuse. Ar fi contrar spiritului democrației, al opțiunilor, și ar presupune ignorarea condițiilor concrete de adoptare din fiecare țară a fostei Europe comuniste.

Mai mult, a admite existența ca atare a unui "model unic" ce urmează a fi aplicat și realizat de fiecare țară a Europei răsăritene înseamnă a considera, fie și în mod implicit, că perioada de tranziție coincide cu intrarea într-o nouă utopie care nu-i altceva decât inversul precedentei. Dar oamenii Răsăritului european se află acum într-o perioadă antiutopică, astfel că perioada de tranziție nu poate fi decât una în care opțiunile să se îmbine, pe cât posibil, cu realizările căt de căt notabile. Apoi, ieșirea din Utopie nu este una care se realizează rapid și global, mai ales că destule persoane poartă în spiritul și comportarea lor multe din stereotipii societății precedente și nu vor începe să invoce unele din avantajele individuale sau colective anterioare. Raportarea la proprietate sau modul de distribuire a bunurilor și serviciilor în comunitate, spiritul de inițiativă sau practicarea democrației, gradul de tolerare a evantaiului diferențierilor sau chiar limbajul, atitudinile și comportamentele cotidiene practice în raporturile interpersonale, sistemul moral sau cel juridic și multe altele de același gen sunt încă profund legate de structurile și funcțiunile tipului precedent de organizare socială. Este inevitabil ca în perioada de tranziție să se configureze o

inertie a ieșirii din Utopie, fără a se ști cu certitudine dacă nu cumva forțele inerțiale și noile forțe tendențiale nu vor produce *trajectoriile circumscrise unui nou model de dezvoltare*, diferit de orice s-ar putea acum imagina în forma unei rationalizări sociale preconstruite.

Pe de altă parte, un model societal ca atare, derivat din funcționarea societăților Europei Occidentale, nu există pentru că diversificarea este mult mai pregnantă decât unitatea. Se poate mai degrabă vorbi de modele sectorizate pe domenii ale economicului, politicului, culturalului etc., în cadrul acestora apărând de îndată o nouă diversificare generată de factorii locali ai configurației și funcționării. Să considerăm numai modelul economiei de piață, deși exemplele ar putea fi luate din orice alt sector societal. Există un astfel de model unic? Economiștii sunt unanimi în a considera că numai în privința articulațiilor fundamentale se poate vorbi de un model al economiei de piață, dincolo de acestea existând o diversitate deconcertantă. Apoi aplicarea însăși trebuie să ia în considerare varietatea condițiilor existente sau în curs de configurare.

Cel mai probabil, ceea ce va caracteriza societățile postcomuniste aflate într-o perioadă de tranziție nu este aplicarea inexorabilă a unui plan pe termen lung cu caracter determinist grandios de la care deviațiile vor fi imposibile, ci mai degrabă interacțiunile prea puțin sistematice dintre direcțiile modelatoare ale devenirii sociale și condițiile concrete de aplicare a modelelor mereu reconstruite. Variantele interacțiuni posibile vor conduce la modificări substanțiale ale structurilor de organizare societală, ale valorilor și proceselor sociale, impunând revizuirile periodice ale programului construcției sociale. Deși ar fi posibil să formulăm unele speculații despre structura și direcțiile eventualelor modificări, trebuie spus doar că *nota esențială a următorilor ani de tranziție este una de mare incertitudine*.

De aceea problema de actualitate nu ni se pare aceea de a încerca să se forțeze viitorul perioadei de tranziție să se încadreze într-o teorie generală din care apoi să se derive consecințe pentru diverse sectoare ale societății.

Preferabil ar fi să se adopte o perspectivă pragmatică în care condițiile transmise de trecut, dar mai ales interacțiunile astăzi instabile din prezent să fie considerate în evaluarea șanselor de succes ale propunerilor de organizare alternativă orientată cu față către un viitor al pluralismului valorico-politic și al economiei de piață.

Premise pentru o opțiune: context și derivații

Este astăzi de evident că ne aflăm cu toții, deși fiecare în felul lui, la o încrucișare de drumuri, aderenții cum suntem de multiple cîntece de sirene să urmăram o cale sau alta, încât nu cred că este cazul să insistăm. Comunitatea analiștilor sociali nu este o excepție de la această regulă. Divizată prin opțiuni și practici, prin solicitări și realizări, comunitatea noastră își caută astăzi identitatea. Dar nu numai pentru ea, întrucât este așteptată de mulți să conștientizeze probleme și, când poate, să dea soluții.

Chestiunea este că nu ducem lipsă nici de probleme, nici de soluții. Pentru observatorul atent al analizei sociale, nu-i greu deloc să constată o abundență de probleme și soluții. Necazul este că încă destule dintre ele sunt formulate în grabă și inevitabil superficial; sau pur și simplu sunt preluate din alte culturi sau contexte și propuse implantării întrucât au autoritatea sursei.

Nu este însă în intenția mea să provoac o polemică a "adevărurilor", pentru că sunt convins că simpla banalitate a faptului că nimenei nu poate pretinde un

IEȘIREA DIN UTOPIE: PREMISE PENTRU O OPȚIUNE

"adevăr absolut" pe care să și-l asume, să-l declare și să-l poată impune prin forța convingerii sau a altor instrumente constrângătoare, este de ordinul evidenței. Mai degrabă aș vrea să reamintesc o afirmație a lui Max Weber adresată studenților săi în 1919 când a vorbit despre politică în ipostaza ei de vocație:

"În fața noastră nu se află o prosperitate văratecă, ci mai degrabă o noapte polară a întunericului de gheăță și a împovăřirii, oricare ar fi grupul care ar triuña acum pe plan extern. Acolo unde nu există nimic, nu numai Kaiserul ci și proletarul și-a pierdut drepturile. Când această noapte înceț se va retrage, cine dintre cei pentru care primăvara va exploda aparent în mod luxuriant va mai fi viu?"

Cred că trebuie să ne întrebăm dacă "noaptea polară", invocată de Weber, s-a retras sau încă ne aflăm sub întunericul ei de gheăță. Întrebarea, raportată la realitatea cu care ne confruntăm, ar apărea ca retorică. Sunt, cum spuneam, prea multe probleme și prea mulți oferanți de soluții, tot așa cum nu lipsesc nici scepticii de ocazie sau optimiștii naivi care așteaptă o descendență transcendentală pentru a îndepărta vălul de întuneric și a ne lăsa călăuziți de lumiuni desinse din orizonturi mai apropiate sau mai depărtate.

Nu-i într-adevăr nevoie și nici loc pentru retorică. Trebuie să căutăm și să instituim noi cadre euristice menite să se adreseze nu prezentei, ci absenței unei raționalități de substanță. Aici mi se pare a interveni analiza socială, în special sociologia, cu vocația ei de conștientizare și eventual de generare constructivă. Ea trebuie și poate să inducă o nouă raționalitate socială, pragmatică prin soluții și călăuzitoare prin principiile derivate din realul existent și nu mistificat ideologic.

Pentru a confi substanță acestei opțiuni, îmi propun să invoc trei premise pe baza cărora să avansez alternative pentru o eventuală concentrare de eforturi.

Premisa 1^ă: ne aflăm încă sub presiunea constrângătoare a teoriilor (și a ideologiilor derivate din acestea) formulate în secolul al XIX-lea. Cum ar spune Wallerstein, sistemul mondial și statele naționale actuale sunt produse ale unor istorii specifice, explicate mai ales de două doctrine, liberalismul și marxismul, elaborate în secolul al XIX-lea. Deși profund opuse una alteia, ambele s-au concentrat asupra prezentării condițiilor de generare a economiei capitaliste dominate de piață și a sistemului politic reprezentativ bazat pe drepturile individuale. Adoptând o perspectivă comună de tip istoric-evoluționist, în timp ce liberalismul pleda pentru o dezvoltare pusă sub semnul continuității, marxismul susținea discontinuitatea indusă de lupta de clasă și de revoluția proletară pentru a face loc unei noi progresivități. În timp ce istoria a sancționat drastic utopia marxistă a discontinuității induse de revoluția proletară pentru a face loc "construcției sociale", liberalismul este admis, sub diferite forme, ca doctrina care ar dispune potențial de multiple soluții la problemele contemporaneității. Deși a trecut prin multiple schimbări, liberalismul de azi are rădăcinile adânc înspite mai ales în realitățile secolului al XIX-lea și mi se pare legitim să ne întrebăm dacă problemele statelor naționale actuale și ale sistemului mondial n-ar avea nevoie de o teorie novatoare sau de un gen de pragmatism specific acestui sfârșit învolburat de secol.

Problema nu este aceea că liberalismul și-ar fi pierdut din anvergura a ceea ce sociologia ar numi "posibilul acțional și normativ". Din contră, atraktivitatea sa a cunoscut o resurrecție profundă în anii optzeci, iar acum ni se prezintă tot mai insistent ca doctrina unică a ieșirii din criza tranzitiei. Ceea ce propun reflecției și

eventualei chestionări este unicitatea ei, pretinsă cu mai multă sau mai puțină insistență încă din secolul trecut, deși problemele de astăzi solicită o nouă strategie a schimbării. Ineficacitatea funciară a trecerii de la principiul doctrinar la acțiuni și procese politice realmente transformatoare, incapacitatea de a stabili corelații sau armonizări între inițiative individuale și dezvoltări globale, antisistemismul voalat în condiții de accentuare a interdependentelor sunt stări de fapt ale căror consecințe sunt prea extinse pentru a fi ignorate.

A vorbi de o nouă strategie a abordării și implicit a schimbării nu înseamnă în nici un fel a promova o poziție politică, întrucât se întâmplă să cred cu convingere în separarea științei de valori. Opoziția pe care o invoc este deocamdată una teoretică în spațiul analizei sociale, propunând detașarea analistului social de implicațiile — ideologice ale teoriilor dominante din secolul al XIX-lea, de relativismul abstract și empirismul facil, de teama reîntrării într-un "nou ev mediu" (A. Minc), sperând că astfel se va deschide calea într-adevăr dorită a reconstrucției pragmatice a conștiinței omului ca autor al instituțiilor sociale diverse ce trebuie puse în serviciul său. Căutarea de doctrine, atât de frecventă astăzi, se concentreză pe câteva căi nu numai prea bătătorite, dar și prea suprapuse pentru a nu ilustra decât un singur drum către ceva care seamănă mai mult cu nicăieri. Deja sunt prea multe chestiunile care nu mai încap în cadrul dezbatelerilor doctrinare tradiționale. Suntem la o răscruce *pragmatică* pentru care teoriile sau ideologiile secolului al XIX-lea nu mai sunt relevante. Analiza socială, în special sociologia și economia, trebuie să răspundă acestei nevoi sociale acute. Ar rezulta astfel șansa de generare a convergenței, oricăr de minime, a analizei teoretice, voinței politice, reconstrucției instituționale și acțiunii personale sau colective. Trecerea dincolo de clivaje și fragmentări multiple, de

traекторii paralele sau mai ales divergente, care ne depărtează unii de alții și de noi însine, nu coincide neapărat cu reintegrarea într-un sistemism al "unității absolute și forțate" căutate încă din secolele precedente. Am intrat într-o nouă eră la care nu ne putem raporta cu vechile stereotipii, fie ele politice sau ideologice, economice sau culturale. Trebuie să devenim într-adevăr contemporani cu epoca și problemele de azi și mai ales cu viitorul. Deocamdată suntem contemporani cu trecutul.

Premisa a doua: Tensiunea dintre național și internațional sau global poate degenera fie în naționalisme autarhizatoare, fie în imperialisme colonizatoare economic și cultural. Istoria modernă a Europei, și cred că nu numai a acestui continent, a constat într-o mișcare dinspre economia obștii, satului, orașului sau comunității restrânse spre economia națională și de aici spre sistemul interdependentelor globale. Poziția critică în această evoluție este astăzi deținută de economia națională, circumscrisă între frontierele statului suveran. Cât de mult este afectată dezvoltarea economiei naționale de angajările sau realizările regionale sau comunitare? Si cum se integrează o economie națională în interdependențele mondiale în care acționează nu numai actori naționali ci și cei multinnaționali sau suprastatali apărăți de garduri protectioniste sau impulsuri competitive tot mai diverse. În numele protecției statului național, al moștenirii culturale și valorice naționale, adoptând ideea că nu există decât printr-o identitate națională, clar și accentuat circumscrisă, arena mondială ne este prezentată doar ca simplă scenă pe care interacționează actori individuali ce-și aplău teritorialitatea și canalele de transmitere. Trebuie însă admis că prezența pe scenă a unui actor este profund dependentă de acceptabilitatea definită de ceilalți aflați deja pe scenă. Istoria recentă, și nu-i riscant să spunem, cu atât mai mult cea viitoare, este istoria generării sistemului mondial, care

IEȘIREA DIN UTOPIE: PREMISE PENTRU O OPȚIUNE

trece prin schimbări și restructurări, polarizări și depolarizări, dar mai ales prin universalizarea și afirmarea naționalismelor. Demonstrația lui Wallerstein mi se pare aici deosebit de relevantă. Sistemul mondial este cel care a generat și generează multiple și variate state-națiuni și naționalisme, acestea fiind departe de starea de dispariție sau de cea de recesiune. Din contră, sunt tot mai puternice și mai complexe, mai competitive și mai generatoare de tensiuni. Trebuie însă să le recunoaștem și ca fiind tot mai intolerante, chiar iraționale prin încărcătura emoțională, distinctivă sau separatistă, asociate fiind și cu un imperialism latent, în aşteptare, sau chiar activ până la practicarea opresivă a forței.

Înălță dar o situație imposibilă: extinderea formală a raționalității sistemului de interdependențe globale se cuplează cu iraționalitatea identităților comunitare atât de necesare și autogeneratoare. Logica universalului sau globalului nu se întâlnește cu logica identității comunitare suverane decât pentru a schimba strâmbături sau scrâșnituri, fiecare considerându-se a fi unică valabilă. Tensiunea există, contradicția se păstrează, și totuși, din secolul al XIX-lea, umanitatea caută soluții la ceea ce se numește "ordine mondială", periodic proclamându-ni-se una care este "nouă" pentru a o vedea apoi dărâmându-se.

Din nou analiza socială, în special sociologia, este invocată să intervenă în această perioadă de cumpănă. Pe de o parte, pentru că ea trebuie să se deprovincializeze. Sociologia mi se pare a fi astăzi a națiunii atât vreme cât se afirmă ca știința globală ce are analiza comparativă inter și supracomunitară - nu numai intracomunitară - ca dimensiune inherentă. Altfel spus, sociologia este națională pe căt este de globală, pentru a contribui la potențarea conștiinței noastre sociale internaționale. Pe de altă parte, sociologia trebuie să se elibereze de relativismul diferențiator, să asimileze diversitatea (abordărilor, teoriilor,

metodelor) într-o posibilă unicitate paradigmatică. "Autohtonizarea" sociologiei "neamului" mi se pare la fel de pernicioasă ca împrumutul facil de modele sau cadre teoretice dezvoltate altundeva sau ca relativismul extrem al lipsei de credit acordabil oricărei teorii într-o lume post-modernă cu multiple istorii, și de fapt cu nici o alternativă încă viabilă pe termen lung.

Premisa a treia: dacă între viața personală și istoria socială nu se pot stabili punți de convergență, atunci ori societatea este atomizată la extrem, alienarea fiind absolut dominantă, ori istoria-i transcendentă și nu ne rămâne decât să-i contemplăm evenimentele induse de o forță atotputernică și străină. Nu-i exagerat să spunem că între noi și istorie a apărut un decalaj, fie pentru că nu ne mai recunoaștem în ceea ce de fapt am produs sau s-a produs pentru noi, fie pentru că nu știm a da seamă de acțiunile noastre, în sfârșit fie pentru că nu vrem să participăm la o istorie care oricum se produce în afara noastră. Ne aflăm în situația tragică a despărțirii noastre de Istorie, pentru că fiecare tindem să producем istorii care nu se întâlnesc. Sociologia trebuie să abordeze, și încă rapid, decalajul ce pare să se extindă între personal și societal, între individ și istorie, pentru a avansa o nouă și necesară împăcare pentru condițiile de astăzi și, desigur, pentru cele de mâine. Să privim numai în jurul nostru și să vedem că probleme personale și sociale ne înconjoară și cu care ne confruntăm. Sunt probleme ale copiilor și ale tinerilor, ale somerilor sau ale celor care sunt încă angajați, ale săraciei și ale relativiei abundențe inaccesibile, ale comunității și ale privatizării etc. Răspunsurile sau soluțiile disponibile sunt prea adesea fie doctrinare și abstracte, fie ideologice de tip pro, contra sau cripto, fie atât de focalizate încât servesc pe unii în detrimentul altora. Poate de aceea am ajuns într-o ceartă perpetuă și acută a unora cu alții, o ceartă pe obiecte și chestiuni ușor substituibile, pentru că nu obiectul conțină

ci cearta ca atare, în sine, în timp ce problemele își continuă existența până la cronicizare.

Dacă se admit premisele mai sus menționate, atunci cred că analiza socială, sociologia și economia în special, trebuie să fie privite de alții și asumate de noi ca științe răspunzătoare de tranziție. Ele sunt însă așteptate să se angajeze, pe calea unui pragmatism al abordării, conștientizării și stimulării a ceea ce C. Wright Mills a numit "îmaginea sociologică", în căutare de soluții. Într-adevăr, sociologia și economia n-au soluții la îndemâna pentru toate problemele și/sau pentru fiecare din ele. Dar are un potențial generativ fundamental: prag-

matismul conștientizării și angajării imaginative, dincolo de doctrine autohtone sau de împrumut, asumat de fiecare și centrata pe problemele cu care se confruntă. întrebarea care stăruie este dacă economia și sociologia sau, mai cuprinzător, comunitatea analiștilor sociali ar putea asigura tranziția de la *in potentia* la *in actu* pe această cale pragmatică a identificării, abordării, conștientizării și eventualei soluționării a problemelor sociale. Pessimismul funciar trebuie transformat într-unul realist al căutării și confruntării răspunsurilor. Am putea astfel intra în paradoxul Utopiei realiste, care să ne ajute să depășim avatarsurile unui trecut revolut.

Note și bibliografie

- F. Braudel, *Jocurile schimbului*, București, Editura Meridiane, 1985.
- J. Keane (ed.), *Civil Society and the State. New European Perspectives*, London, 1988.
- H. H. Gerth and C. Wright Mills, *From Max Weber. Essays in Sociology*, London, Routledge & Kegan Paul, 1970, p. 128.
- I. Wallerstein, *The Politics of the World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- A. Minc, *Le Nouveau Moyen Age*, Paris, Gallimard, 1993.
- A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, London, Polity Press, 1990.